

ШУМЕН И НАЧАЛОТО НА МЕТОДИСТКАТА ПРОПАГАНДА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Стоян Шиваров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Исторически факултет,
Катедра „История на България“,
Направление История на България –
История на Българското възраждане

Абстракт

Настоящият текст представя хронологията на възникването и дейността на мисията на американската Методистка епископална църква в Шумен от нейното основаване през 1857 г. до закриването ѝ през 1863 г. Чрез съпоставка между домашни извори и публикации на самата Методистка църква, включително годишни доклади, се разкриват непознати досега факти от началото на протестантската пропаганда в българските земи.

Ключови думи: Протестантство в България, история на Шумен, религиозни малцинства, методистка църква, прозелитизъм

SHUMEN AND THE BEGINNING OF METHODIST PROPAGANDA IN THE BULGARIAN LANDS

Stoyan Shivarov

Abstract

This article presents the chronology of the first American Protestant mission in the Bulgarian lands; from its establishment in Shumen in 1857 until its abolishment in 1863. By utilizing both Bulgarian sources and publications of the Methodist Episcopal Church, previously unknown information about this first systematic attempt of Protestant proselytism among Orthodox Bulgarians is being revealed.

Keywords: Protestantism in Bulgaria, history of Shumen, religious minorities, Methodist church, proselytism

Увод

Към настоящия момент дейността на протестантските мисионери сред българите през XIX в. е сравнително добре проучен въпрос. Прави впечатление, че преобладаващата част от публикациите на български език обръщат внимание на работата по превода на Библията на новобългарски език и на работата на мисионерите, изпратени на юг от Стара планина от Американския съвет на пълномощниците за чужди мисии (American Board of Commissioners for Foreign Missions)¹, т. е. предимно конгрегационалисти или побългареното *конгрешани*. Донякъде встрани от вниманието на изследователите остават усилията на дейците на Мисионерското общество на Методистката епископална църква (Methodist Episcopal Church Missionary Society), които, макар и да постигат по-скромни резултати, за дълги години са по същество единствените разпространители на протестантска вяра в българските земи на север от Стара планина. Настоящият текст представя историята на началния контакт на методистите с българите, като особено внимание е отделено на първата им станция – град Шумен.

Методистката църква среща българите

Макар протестантски мисионерски организации да се интересуват от християните на Балканите и конкретно от българите още от началото на XIX столетие, то едва *Третото велико пробуждане* на протестантските църкви в Съединените американски щати от 50-те години на XIX в. води до целенасочена мисионерска дейност в българските земи. Това е и причината българите от това време да осъществят първи контакт едновременно с протестантската религия в нейния пуритански англосаксонски тип и изобщо с Америка. В този смисъл към средата на XIX в. историята на протестантството в българските земи е и история на българо-американските отношения.

Методистката църква в САЩ печели много нови последователи още по време на *Второто велико пробуждане*, а през 1820 г. основава Мисионерско общество, чиято главна задача е спечелване на души за вярата, но вече и извън Америка. Очевидно населените с българи земи не са сред приоритетните дестинации на мисионерите методисти, защото сериозно обсъждане на подобно начинание започва едва през ноември 1852 г. В централата на Мисионерското общество на методистите в Ню Йорк смятат, че българите са по-възприемчиви от гърците, „*въпреки че са им присъщи суеверията на източните църкви*“². Още същата година са отделени 5000 долара за мисия в България², но не са открити подходящи кандидати за мисионери (Barclay, 1957:

¹ Тъй като в българската историография едни и същи институции и лични имена често биват превеждани и транскрибирани по различен начин, поставям оригиналното изписване в скоби.

² Факт е, че методистите използват предимно словосъчетания като Мисията в България и Българската мисия, а значително по-рядко Мисията сред българите.

1018). Трябва да минат още пет години, преди да започне същинската реализация на тези планове. Забавянето се дължи не на отказ от идеята, а поради финансови и организационни проблеми, като най-вече липсата на подходящи личности възпрепятства начинанието. За сметка на това обаче се осъществява оживена кореспонденция със сродни организации, работещи в пределите на Османската държава и най-вече с Американския съвет, който към този момент има значително присъствие в други райони на империята. Именно представители на последните насърчават методистките функционери за мисия в България, тъй като самите те не разполагат с достатъчно средства. Елиас Ригс (Elias Riggs), представител на Американския съвет в Истанбул³ с писмо от 3 ноември 1854 г.⁴ конкретно отправя предложение към методистите да включат България към бъдещите си мисии, като посочва, че българите в отчаянието си от гръцката църква са се обърнали към Американския съвет с молба да изпратят протестантски мисионери, които да открият училища и да разпространяват Библията на български. Може само да се гадае в каква степен и посока това писмо повлиява на Обществото в Ню Йорк, тъй като отношенията между методисти и конгрегационалисти, въпреки спорадичните съвместни действия, невинаги са безоблачни. В годишните отчети на двете организации е изразена единствено официалната безпристрастна позиция, но по думите на Джон Рийд вероятно *близките до католиците* [sic!] конгресисти са предложили организирането на мисия в България само защото са получили информация, че методистите вече обмислят такава (Reid, 1879: 281).

20 май 1857 г. е датата, на която е взето конкретното решение за изпращане на мисионери в България. За надеждите, с които са натоварени новите мисии (наред с България през същата година методистите започват евангелизацията на Индия), може да се съди по ясно заявения ангажимент за осигуряване на достатъчно финансови средства. Още повече, че по това време Обществото е задлъжняло с над 60 000 долара и за целта се налагат съкращения на средствата за други мисии. Финансирането на тази във Франция например е намалено наполовина – от 5000 на 2500 долара (Thirty-Nine Annual Report of the..., 1858: 14–15). Конкретните лица, определени за мисия сред българите, са Албърт Лонг (Albert Long) и Уесли Притиман (Wesley Prettyman), а епископи Джейнс (Janes) и Симпсън (Simpson) са върховни надзираващи. Решено е да се проведат консултации на място в Истанбул с представители на Американския съвет за конкретните локации и методи на работа, както и за стандартните (за мисионерите) дейности като разпространение на библии и брошури с религиозно съдържание, основаване на училища. Въпреки усилията си методистите не успяват да осигурят подходящ трети човек, опитен мисионер, който да поеме ръководството на мисията (Barclay, 1957:1018–1019). Именно този пропуск по-късно оказва изключително негативно въздействие върху цялата дейност на мисията. Без повече неочаквани промени в плановете, през септември 1857 г. Лонг и Притиман, заедно със съпругите си, пристигат в Истанбул.

³ Навсякъде в текста използвам това наименование на османската столица.

⁴ Датите в американските източници са единствено по грегорианския календар.

Първи досег с българите – пътуване из Северна България

Методистките мисионери са посрещнати от Едуин Блис (Edwin Bliss) от мисията на Американския съвет в Османската империя. Неговата задача е да помогне при началното ориентиране и особено при избора на селище за база. Блис, който пребивава и работи изключително сред арменците в Мала Азия вече дълги години, няма никакви познания за българските земи. Той и неговите гости се отправят на кратка опознавателна експедиция из Североизточна България по обед на 21 октомври 1857 г. В писмото си отчет от 10 декември 1857 г. до централата на Американския съвет в Бостън той описва впечатленията си от обиколката и от българите като народ, както и причините за избора на град Шумен за база на първите протестантски мисионери в българските земи (The Missionary Herald at Home... v. 54, 1858:72–76).

Първата спирка и вариант за база е Варна. Впечатленията са, че като пристанище градът е с пъстър етнически състав и свободни нрави. Нарастващата му значимост, близостта и лесната комуникация с имперската столица, както и присъствието на пруски и английски консули протестанти, също са отчетени като плюс. Етническите българи в самия град обаче са малко на брой. След кратък престой без прекеждия спътниците се отправят към Шумен.

Блис е впечатлен от града, който той определя като 40-хиляден, като българите са около 8 хиляди души (30 хил. турци и по хиляда арменци и евреи). Американците виждат тукашните българи като будни хора със стремеж към образование, които се стараят да поддържат качествени училища. Гръцкото влияние е определено като изключително слабо, епископът е мразен и по същество изолиран от общината. Първенците посрещат групата с интерес и положително отношение, а един от местните учители, сърбин по произход, владее английски и веднага предлага услугите си на мисионерите.

Интересен е епизодът, когато по време на срещата с българските градски първенци се случва да присъства и един грък от Истанбул. Същият отправя следното предупреждение към мисионерите: *„Бъдете сигурни, че няма да направите в Шумен нито един протестант, владиката няма да го позволи“*. Отначало американците са разочаровани от липсата на каквато и да е реакция от присъстващите българи, но се оказва, че чорбаджиите просто не искат да общуват с тях в присъствието на гърци. Разговорите могат да бъдат продължени едва след като натрапникът си замине (The Missionary Herald at Home... v. 54, 1858: 74). При последвалата среща един от чорбаджиите е особено дружелюбен и обещава всякакъв вид съдействие.

След Шумен мисионерите посещават още Разград, където също са приети радушно, но се отбелязва, че българите там са малко на брой. Последна спирка на групата е Русе. Въпреки значимостта и многобройното му население американците са разочаровани от незаинтересоваността на местните българи. Срещата с пруския консул в града, също протестант, затвърждава негативното им мнение. Дипломатът посочва Търново, София (тези два града са обсъждани от Обществото като възможност още преди същинското начало на мисията) и дори Видин като по-подходящи за база на мисионерите и предуп-

реждава за засилена активност на католически мисионери сред народите на Европейска Турция (The Missionary Herald at Home... v. 54, 1858: 75).

След Русе тримата пътешественици се отправят обратно към Истанбул. Впечатленията на Блис от българите са изключително положителни. Съпоставяйки ги с обичайния контингент, сред който той работи (арменците), мнението му е, че българите са значително по-интелигентни и цивилизовани. Показателни са думите му „*Където и да ходихме, се чувствахме като в Европа, а не като в Азия*“ (The Missionary Herald at Home... v. 54, 1858: 75). Местните османски власти също са благоразположени към американците по време на кратката им обиколка и не само не създават обструкции, а дори всячески оказват съдействие. Това отношение се запазва и след реалното начало на евангелизаторската дейност на двамата методисти, като и занапред те няма да срещат никакви трудности. Блис присъства на обсъжданията между Притиман и Лонг и остава с впечатление, че след като двамата са претеглили видяното, са избрали Варна за база на Притиман и Шумен за Лонг. Варна като леснодостъпен от Истанбул комуникационен център, а Шумен заради неочаквано големия интерес и радушен прием. Към този момент двамата методисти смятат, че ако се разделят, по-бързо ще им бъде изпратена помощ от САЩ в лицето на трети мисионер.

Сведенията на Блис са потвърдени и в докладите на Притиман и Лонг до Обществото. Те твърдят, че страната е надминала очакванията им, както и че получават значително съдействие от британските агенти и други чуждестранни пратеници (Thirty-Nine Annual Report of the... 1858: 62). На свой ред от централата в Ню Йорк изразяват големите си надежди за мисията, но изказват и неразбиране защо противно на инструкциите Притиман и Лонг избират да се разделят (Thirty-Nine Annual Report of the... 1858: 62). Според отчетите на Обществото за 1857 г. за начинанието в България са изразходвани общо 3710,92 долара (Thirty-Nine Annual Report of the... Treasurer's rep. 1858: 36).

Притиман и Лонг в Шумен

Не е възможно да бъде установена със сигурност причината за честите промени в намеренията на двамата мисионери методисти. Изричните инструкции, получени преди заминаването им за Истанбул, са двамата да не се разделят и да работят съвместно от една станция (Barclay, 1957: 1019). Преди самото начало на мисията предпочитанията на Обществото са насочени към Търново или София (Forty-First Annual Report of the... 1860: 55). След опознавателната обиколката Блис остава с впечатление, че Притиман и Лонг ще се разделят и ще поемат съответно за Варна и Шумен. Но когато на 2 ноември 1857 г. двамата напускат османската столица, те се отправят към Шумен. Годишните доклади на Обществото представят само официалната страна на мисията и не засягат личните отношения между двамата пионери методисти. Все пак не може да не бъде обърнато специално внимание върху твърдението за непримирим антагонизъм и дори открити спорове между семейства Притиман и Лонг, станали причина за честите промени в плановете на мисията, невъзможност за съвместно съжителство и в крайна сметка допринесли в най-

голяма степен за нейния неуспех (Barclay, 1957: 1019, 1040). В българската историография има консенсус, че Шумен е избран за първи център на методистката пропаганда заради *осево разположение в центъра на Североизточна България, толерантност към чужденци и друговеци, доказано от трайните контакти с чужбина, особено в лицето на унгарци и поляци емигранти от революцията през 1848 г.* (вж. напр. Бонева, 2002; Стефанов, 2004). Позволявам си да оспоря това превърнало се в аксиома твърдение, тъй като нито в писмата-доклади на американците, нито в различните публикации на самата методистка църква има какъвто и да е било текст, който да го подкрепя. Най-разумното обяснение за избора на Шумен се съдържа в писмото на Блис и не би трябвало да се търсят други странични причини или да се правят опити за увеличаване значението на града или на местната българска общност. Американците виждат в Шумен градски център с регионално значение и стремеж към развитие и образование на местната българска общност. Все пак жителите на града не са свикнали с чужденци търговци, дипломатически представители или просто пътници в степента на русенци и проявяват значително по-голямо любопитство към американците. От значение е, че мисията на методистите е насочена изключително към православните българи. Към началото ѝ нито за момент не се споменават предвидени дейности сред каквито и да са други етнически общности на територията на Османската империя.

Първата задача на Притиман и Лонг в Шумен е усвояването на българския език. Лонг се справя изключително бързо и още към 1859 г. вече го владее свободно, докато Притиман изостава значително в това отношение. За сметка на това, бидейки квалифициран лекар, пред Притиман се отварят множество врати, като дори местните свещеници се обръщали към него по медицински въпроси (Barclay, 1957: 1019–1020).

На 12 ноември 1858 г. Фредерик Флокън (Frederick Flocken) е определен за трети мисионер за България. До централата на методистката пропаганда в Ню Йорк стига информация, че в град Тулча има обособени общности от немци и руснаци староверци, които *имат нужда* от протестантски пастори. Флокън, който е роден в Одеса през 1831 г. и заминава за САЩ през 1849 г., владее немски и руски език, е сметен за подходящ за пастор сред споменатите общности. Наред с тази си задача той е натоварен и с мисионерска работа сред българите в Тулча, като за целта трябва да научи и техния език. Флокън и съпругата му посещават Тулча, но още в началото на 1859 г. пристигат в Шумен за общи консултации с Притиман и Лонг. В резултат тримата решават да останат заедно, противно на инструкциите, които Флокън получава преди отпътуването си от САЩ (Barclay, 1957: 1019–1020). В отчетното си писмо от 20 ноември 1858 г. Лонг съобщава, че в Шумен вече редовно се провеждат протестантски служби. Към момента те са основно на английски език, но се прави и резюме на български, както и се четат отделни пасажии от евангелието. Лонг и Притиман обикалят самостоятелно от врата на врата, за да разговарят с местните, като дори някои от свещениците (също българи) са настроени изключително благоприятно към тях. Лонг пише и за срещите си с българи от Търново, които открито питат „*кога ще има мисия и в Търново*“. Той завършва

писмото си с директен призив към централата на Обществото в Ню Йорк за изпращане на нови мисионери, тъй като очевидно българската мисия е перспективна и се нуждае от тях (Fortieth Annual Report of the Missionary.... 1859: 39–40). Явно е, че към момента на изпращане на писмото Лонг все още няма информация за назначението на Флокън, но без съмнение липсата на подкрепа от централата в Ню Йорк се усеща и в Шумен. Няма данни за финансови проблеми, но за цялата 1858 г. разходите на мисията в България възлизат на 3801,80 долара, само със стотина долара повече от предходната (Fortieth Annual Report of the Missionary.... Treasurer's rep. 1859: 29).

Подобно на Притиман и Лонг преди него Флокън също излиза далеч извън рамките на първоначалния замисъл на Обществото в Ню Йорк. Едва след изричното повторно указание да започне работа в Тулча и ясно изразеното неодобрение на епископите, надзираващи мисионерската дейност Флокън напуска Шумен през април 1860 г. и заминава за предишното си местоназначение (Barclay, 1957: 1019–1020). Осем месеца преди това Лонг също напуска Шумен и заминава за Търново (17 септември 1859 г.), като причина за това решение са получените писма-покани от изявени българи от Търново. Както вече беше отбелязано, Търново е обсъждано като възможна база още преди отпътуването на Притиман и Лонг за Истанбул. Двамата дори търпят известна критика от централата в Ню Йорк, тъй като старата българска столица остава дори извън опознавателната обиколка с Блис (Forty-First Annual Report of the... 1860: 55). Първата си проповед (вече изцяло на български език) в старата българска столица Лонг осъществява на 24 декември 1859 г. Към лятото на 1860 г. Притиман и съпругата му остават единствените представители на методистката пропаганда в Шумен (Barclay, 1957: 1020). Въпреки очевидните неуредици и необясними отклонения от инструкциите, от централата на методистите в Ню Йорк все още са обнадеждени за дейността на мисията. Все пак от Общността недоволстват, че официалният доклад на Притиман и Лонг не е изготвен в установените срокове (Forty-First Annual Report of the... 1860: 57). Предвид прецизността на двамата протестантски мисионери подобен факт вече е сигнал за възможни проблеми. За периода от април до декември 1859 г. мисията в България е струвала на Обществото 2539,03 долара. За сравнение бюджетът на мисията в Германия е 21 869 долара, а на тази в Китай – 17 368 долара (Forty-First Annual Report of the... Treasurer's Report 1860: 27).

Неуспехът на Притиман

Въпреки че до средата на 1860 г. Притиман не действа сам в Шумен, нито може да се твърди, че той ръководи насоките на Лонг или Флокън, то неговата дейност остава определяща за изхода на методистката мисия в града. Дългото време, необходимо на Притиман да овладее българския език, се отразява неблагоприятно на мисионерската му дейност и в първите години за българите от Шумен той е основно (често безплатен) лекар, фармацевт, учител по английски. През Варна Притиман внася шевни машини, часовници, дърводелски инструменти, хармониуми и др., които продава изгодно на населението. Силен интерес има и към изданията на новобългарски на библейски книги и

пропагандни брошури (Мирчев, 1967: 159–164 – цит. по: Стефанов, 2004). За голямо разочарование на американците обаче последните се възприемат от местните българи не като протестантска литература, а единствено като четиво на новобългарски, за което има голям глад.

Като успех методистите отчитат, че към 1861 г. Притиман вече има ценен помощник в лицето на Миланович, местен учител (Barclay, 1957: 1020). Без съмнение това е същото лице, изявило готовност да съдейства на американците още при опознавателната обиколка, описана от Блис. За жалост не разполагаме с по-подробни сведения за въпросното лице и за точното естество на неговата дейност, като българската историография дори не споменава за съществуването му. Доколко Миланович може да бъде възприет като част от българската общност в Шумен, е отделен въпрос, на който засега няма отговор. Очевидно Притиман не надценява резултатите от мисионерската си дейност и чрез писмата си до централата в Ню Йорк още от 1860 г. отправя искания за изпращането на още един мисионер, ръководител на мисията с пошироки правомощия, каквито към момента не притежават нито Притиман, нито Лонг или Флокън. Без ръководител „българската мисия не може да извърши поставените ѝ задачи. Това е най-важното в момента“ (44 Annual Report 1862: 33). Притиман настоява и за по-агресивен подход в мисионерската си работа и предимно за откриване на училища. За последното той все още няма разрешение, като от централата на методистката пропаганда държат на по-резервирани и внимателни действия. Към този момент стремежът към избягване на всякаква открита конфронтация с православните догми е официална политика на Обществото. Все пак в годишния доклад на Обществото за 1860 г. мисията в България е определена като успешна. Според централата резултатите са сходни с постигнатите сред арменското население.

Дейността на Американския борд на юг от Стара планина също е окачествена като успешна, но се подчертава, че методистите са единствените протестанти в *Същинска България* (Bulgaria proper) (Forty-Second Annual Report of the... 1861: 47). Притиман съобщава, че борбата на българите срещу Патриаршията е в разгара си и местните все по-свободно контактуват с мисионерите. Той подчертава, че самите те не взимат никакво участие в конфликта, въпреки очевидната си симпатия към българите. Притиман повтаря убеждението си, че мисията в България се нуждае спешно от пряк ръководител на място и подсилва тезата си, като заявява, че страната може да се окаже *вратата към Южна Русия* (Forty-Second Annual Report of the... 1861: 48–51). Последното твърдение вероятно има за цел да привлече вниманието на Обществото към възможните значителни ползи от едно по-сериозно ангажиране на централата в Ню Йорк с подкрепа за мисията. Ако съдим по бюджета на българската мисия за 1860 г., който възлиза на 2682,13 долара, то Притиман очевидно има основания да пледира за повече внимание от страна на ръководството на методистката пропаганда.

През следващата 1861 г. Обществото е изключително недоволено от факта, че нито един от тримата мисионери не е изпратил годишен отчет за дейността си. Такива са изискани спешно. Централата в Ню Йорк прави об-

щите си изводи преди всичко на базата на текущата кореспонденция с Лонг и със задоволство отбелязва, че мисионерите са овладели езика и вече свободно проповядват на български, като и в Шумен, и в Търново те разполагат с подходящи за целта помещения. На привличането на трима местни помощници (Миланович в Шумен) също се гледа положително (Forty-Third Annual Report of the... 1862: 64–67). Новите реалности правят впечатление и с увеличението на финансирането за мисията, която е получила 5711,30 долара за 1861 г., като значителна част от средствата отиват за местните помощници.

Към 1862 г. обаче вече става съвсем очевидно, че резултатите от мисията са незадоволителни и в Ню Йорк са принудени да свалят розовите очила. Епископите Морис (Morris) и Джейнс (Janes) – върховни надзорници на мисията в България, натоварват двама от мисионерите на Обществото в Германия да направят проверка на българската мисия на място, включително финансов одит. Специално е подчертано, че с мисионерите трябва да бъде разговаряно поотделно, след което да бъде изготвен доклад с препоръки. Джейкъби и Уорън (Ludwig Jacoby, William Warren) представят подробен отчет, в който посочват, че основната причина за неуспехите на мисионерите се корени в съпротивата на различни светски и религиозни лидери, а не в конкретните методи на работа. Те подкрепят Притиман в исканията му за назначаване на ръководител с широки правомощия, както и за основаване на печатница и станция в Истанбул, основно културно средище за българите. Подчертана е и нуждата от [методистки] училища за българите, независимо от нивото, на което те могат да бъдат поддържани. Накрая Джейкъби и Уорън изказват съмнения дали не е дошло време мисията да се откаже от идеята за *възраждане* на Българската църква като протестантска такава и да се поеме курс на създаване на отделна методистка организация (Barclay, 1957: 1021–1022).

През 1862 г. тонът на писмата на Лонг и особено на Притиман е коренно различен. И двамата са изключително разочаровани от характера на българите, сред които работят. Лонг свидетелства, че вместо да се увеличава, интересът към протестантството в Търново затихва (Forty-Forth Annual Report of the... 1863: 30–33). Притиман е дори още по-минорен: отчаян от почти пълната липса на напредък на мисията, той е необичайно словоохотлив. Все още смята мисията за важна, но без подкрепа и категорична ангажираност на Обществото тя е загубена. Според Притиман методистите трябва напълно да изоставят идеята за привличане на една бъдеща независима българска църква към протестантството, още повече, че към момента той определя Патриаршията като по-вероятен победител в църковния спор. Все пак по това време приоритетите са откриване на училище/училища и осигуряване на печатница (Forty-Forth Annual Report of the... 1863: 33–34).

Изключително любопитен момент е, че Притиман не споменава абсолютно нищо за опита си да открие училище в Шумен и за последвалите събития. Свидетелства за основаване на вечерно такова на 2 март 1862 г. по всяка вероятност не стигат своевременно до ушите на Обществото в Ню Йорк. Нито в годишника на Обществото, нито в общите истории на методистката пропаганда (вкл. и в изчерпателния труд на Barclay) е отбелязан този неуспех на

станцията в Шумен. Без наличието на категорични данни може само да се гадае доколко Притиман е получил санкция от Ню Йорк, или е действал *на своя глава*. За опита за откриване на методистко училище в града (дотогава Притиман е преподавал английски език в български училища), второ протестантско в българските земи след това на конгрегационалистите в Пловдив (Митев, 2003: 75), се разбира изключително от български извори. Получил официално разрешение за подобно заведение, Притиман организира тържествено откриване. В речта си по този повод мисионерът подчертава безплатния благотворителен характер на новата институция – вечерно училище, предназначено за „*малки и възрастни сиромашки деца и от еснафите калфи и чираци*“ (Бацаров, 1986: 85; Блъсков, 1976: 142 – цит. по: Бонева, 2002). Без съмнение, от началото на 1862 г. Притиман е поел по нов, по-агресивен евангелистки подход, като опитът му да основе протестантско училище е един от най-видимите белези за това. Именно този завой в методите му на работа е причина за разрыв с шуменските българи. Преди 2 март 1862 г. американецът е приет радужно от повечето от тях. Очевидно това се дължи на факта, че на него се гледа като на един чудат, интелигентен чужденец, от когото може да се извлече някаква, най-често безплатна изгода за бита и ежедневието и най-вече от лекарските му умения. Ето защо организираният отпор срещу методистката станция в Шумен започва едва след недвусмисленото заявяване на Притиман като мисионер.

Никола Бацаров, учител в шуменско училище, и Добри Войников са главни организатори на антипротестантските прояви, които влизат в своята активна фаза от началото на 1862 г. В двете шуменски църкви по време на неделни проповеди те разкриват *гибелните последици* от протестантската пропаганда за българската вяра и народност. За момент постигат ефект, но след изгонването на владиката грък Венеамин и отказа да се приеме друг изпратен от Патриаршията, Притиман се налага като един от водачите на общественото мнение, благодарение на лично обаяние и висок интелект, както и дипломатичност в общуването с българите (Ангелова, 1999: 367). Активните действия на Притиман вече са започнали да будят съмнение, но кулминацията настъпва едва след тържественото откриване на методисткото училище. Само в рамките на една седмица след това събитие Войников и Бацаров успяват да убедят/принудят всички записали се да се откажат. Училището и Притиман се преместват в Котел, където са приети по-радушно. Десет деца са подготвени за обучение в протестантски учебни заведения в Малта⁵. Настойчивостта на мисионера води до активизиране дори на руската дипломация и чрез драгомана на вицеконсулството до видния шуменец Матю Рачев е изпратено писмо със заръка да убеди котленци да не изпращат децата си на средиземноморския остров. Постигнат е успех и е решено децата да посещават училищата на бъл-

⁵ Подобно развитие също не е регистрирано в официалните издания на методистите. Неизвестни са причините за такива съществени несъответствия между българските източници и тези на методистите за кризисните за протестантството в Шумен 1862–1863 г.

гарската община в Шумен (Ангелова, 1999: 368–369). Все пак протестанти успяват да изпратят деца от Шумен, Котел, Трявна и Златарица да учат в Малта, тъй като сведение за завръщането им е публикувано във в. „България“ от 21 май 1862 г. (Ангелова, 1999: 369) В архивите на руската дипломатическа служба също се съдържа подобна информация: отбелязани имената на 17 момчета от Шумен, Котел и Търново, които действително са заминали за острова (Бонева, 2002: 203).

Въпреки вече напълно съзнателната и организирана антипротестантска пропаганда в града Притиман не се отказва от намеренията си да евангелизира местното население посредством образование, но това само води до втвърдяване на съпротивата сред шуменските българи. След проведени консултации с Лонг и Флокън той прави постъпки за откриване на девическо училище (Бонева, 2002: 204; Стефанов, 2004: 42). Няма открити сведения усърдният в дейността си Притиман да е постигнал положителен резултат и по всяка вероятност въпросното училище остава само едно добро намерение. В кореспонденцията на руското консулство е отбелязано за упорит отпор от страна на българската община при всеки опит на протестантите за закупуване на сграда за учебно заведение (Бонева, 2002: 204).

Заклучение

Не са открити подробни сведения за последните месеци от престоя на Притиман и съпругата му в Шумен. По всяка вероятност избуялата враждебност от страна на българите е обезверила до крайност Притиман. В мемоарите на местните възрожденци от това време не е отбелязано някакво конкретно събитие, което да се оказва *последната капка* за американския мисионер. В случая далеч по-интересно е, че официалната методистка книжнина не представя почти никакви сведения за дейността на шуменската мисия и в частност за Притиман през последната ѝ година. През същата тази 1863 г. на среща в Стара Загора с представители на Американския съвет мисионери от двете организации сравняват методите си на работа. Установено е, че се използват еднакви методи и резултатите са сходни, т. е. незадоволителни. Смята се, че има някои основания за запазване на надежда, но *българите са много по-различни хора от това, което се предполагаше преди шест или осем години* (Barclay, 1957: 1023).

Все пак заслужава да бъде отбелязано отношението на българската община в Шумен спрямо методистката мисия в града им към средата на 1863 г. Шест години след радушния прием, който българските първенци оказват на американците, същите са готови да разпратят окръжно писмо до всички учители и свещеници в епархията с указание „*да не [в]земат никой от техните книги, и ако по злощастия нягде досега са [в]зели, то да ги изгорят публично пред църквата си за пример на другите*“ (Русия и българското националноосвободително... 1990: 355–356, цит. по: Бонева, 2002). Притиман вече отдавна не е симпатичният, макар и чудат, американски доктор, а сектант и враг на *българщината*.

В подобна атмосфера станцията в Шумен вече няма как да функционира и семейство Притиман се завръща в Америка, по всяка вероятност през втората половина на 1863 г.⁶ В необичайно краткия годишен отчет за българската мисия на Обществото за 1863 г. се отчита, че ситуацията в българските земи е коренно различна от тази през 1857 г. и вече се е превърнала в стандартна мисионерска задача по евангелизация и разпространение на протестантска литература, т. е. време е за установяване на отделна методистка организация напълно извън православната църква. Счетено е, че Лонг ще бъде по-полезен в Истанбул, където да съдейства за превода на Новия завет на новобългарски. Като най-опитен сред мисионерите той получава правомощията на ръководител на българската мисия или по-точно на каквото е останало от нея. Станцията в Тулча се развива задоволително, особено сред тамошните староверци и за момента Флокън ще остане да продължи работата си там, но разпространяването на вярата сред българите не е негов приоритет (Barclay, 1957: 1023). На прекратяването на дейността на първата протестантска мисионерска станция в българските земи са отделени точно три реда: „*Станцията в Шумен никога не произведе задоволителни резултати и ставаше все по-малко обещаваща. Епископите дадоха позволение на брат Притиман да се завърне у дома*“ (Forty-Fifth Annual Report of the... 1864: 16).

С това първите американски мисионери напускат българските земи, където въпреки положените усилия претърпяват пълен неуспех. Причините съвсем не се коренят в личните качества или методите на работа на евангелизаторите, нито дори в острата несъвместимост между характерите на Притиман и Лонг. Далеч по-голямо значение има подценяването на стремежа към единение и политическа независимост на българите, които са решени да окажат отпор на всякакви опити за установяване на нови разделителни линии между тях. Разтурянето на станцията в Шумен, най-старата в страната, е едва началото на организираната антипротестантска дейност. Постепенно из цяла България любопитството към чужденците ще бъде заменено от открита враждебност и няма да остане съмнение, че независимата Българска църква ще бъде изцяло православна по характер, а протестантската религия ще си остане екзотика по българските земи.

⁶ В българската историография се изказва предположението, че Притиман заминава за САЩ в края на 1863 или началото на 1864 г. От Годишния доклад на методистката църква за 1863 г. обаче става ясно, че това е станало именно през тази година.

Библиография

- Barclay, Wade. (1957). *History of Methodist Missions 1845–1939*. V. 2. New York.
- Thirty-Ninth Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1858). New York.
- Fortieth Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1859). New York.
- Forty-First Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1860). New York.
- Forty-Second Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1861). New York.
- Forty-Third Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1862). New York.
- Forty-Forth Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1863). New York.
- Forty-Fifth Annual Report* of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. (1864). New York.
- Reid, John. (1879). *Missions and missionary society of the Methodist Episcopal Church*. V. 2. New York.
- The Missionary Herald at Home and Abroad*. (1858). v. 54. Boston.
- Американски пътеписи за България през 19 век. (2001). Състав. Шашко, Гринберг, Генев. София.
- Ангелова, Росица. (1999). Протестантите – „другите“ за шуменската общественост през втората половина на XIX столетие. *Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи*. София, с. 363–371.
- Бацаров, Никола. (1986). *Животоописанието ми*. София.
- Бонева, Вера. (2002). Българското възраждане в Шумен и Шуменско – църковно-национални борби и постижения. Велико Търново.
- Илчев, Иван, Митев, Пламен. (2003). Докосвания до Америка (XVIII – началото на XX век). София.
- Мирчев, Милко. (1967). За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. *Известия на Народния музей – Шумен*. Т. 4, с. 159–164.
- Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876 (1990). Т. 1. Ч. 2. София.
- Стефанов, Павел. (2004). Американските мисионери в Шумен. *Българо-американски културни и политически връзки през 19 – първата половина на 20 век*. Сборник с доклади от Националната научна конференция, София 16–17 септември 2003 г. София, с. 39–46.
- Стоянов, Маньо. (1964). Начало на протестантската пропаганда в България. *Известия на Института за история при БАН, том 14–15*. София, с. 45–67.